

PETRONELA SAVIN

BUCATE DIN BĂTRÂNI

Frazeologie și cultură românească

Prefață de Stelian Dumitrăcel

Ediția a doua revăzută

INSTITUTUL EUROPEAN
2018

CUPRINS

Prefață / 11

Introducere / 15

Partea I

FRAZEOLOGIA CA REFLEX AL CULTURII

1. Delimitări terminologice: „frazologie” sau „discurs repetat” / 21
2. Idiomaticitate. Figurativitate și noile tehnologii / 26
3. Motivație cognitivă sau motivație culturală a frazeologismelor / 33
4. Universalitate și specificitate culturală. Expresia imaginară *a fâgădui marea cu sarea* / 41

Partea a II-a

EXEGEZE LEXICOGRAFICE PRIVIND FRAZEOLOGIA

1. Dicționarele... dincolo de dicționare / 51
2. Frazeologie în dicționarele explicative generale academice ale limbii române / 52
 - 2.1. *Dicționariul limbei romane* (1871-1876): August Treboniu Laurian și Ion C. Massim / 53
 - 2.2. *Etymologicum Magnum Romaniae* (1886-1895): Bogdan Petriceicu Hasdeu / 59
 - 2.3. *Dicționarul limbii române* (tezaur), DA-DLR (1913-2010) / 67

3. Frazeologie și cultură în dicționare explicative de uz curent / 75
- 3.1. *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch* (1903-1924): Hariton-Heimann Tiktin / 76
 - 3.2. *Dicționarul universal al limbei române* (1896): Lazăr Șăineanu / 85
4. *Proverbele românilor...* (1895-1912), publicate de Iuliu Zanne – o emblemă a preocupărilor pentru înregistrarea, compararea și studiul frazeologismelor / 95

Partea a III-a

DISCURS GASTRONOMIC ÎNTRE ȘABLON ȘI EXPRESIVITATE

1. Atlasul etnolingvistic audiovizual al patrimoniului cultural alimentar al județului Bacău / 109
2. Spațiul pragmatico-discursiv al comunicării despre alimentație / 113
 - 2.1. Frazeologie în discursul rețetelor / 116
 - 2.1.1. Rețete evocate / 118
 - 2.1.2. Rețete performate / 122
 - 2.1.3. Tehnica condensării prin discurs / 127
 - 2.2. Frazeologie în discursul etnotextelor culinare libere / 132
 - 2.2.1. Etnotexte descriptiv-evocative / 134
 - 2.2.2. Etnotexte narative / 139
3. Observații sumative / 142

Partea a IV-a

CORPUS INTEGRAT DE RESURSE ETNOLINGVISTICE PRIVITOARE LA ALIMENTAȚIE (CLIRA)

1. Motivație / 147
2. Resurse / 148

- 3. Specificații tehnice / 152
 - 3.1. Matricea cuvântului-intrare / 153
 - 3.2. Matricea structurii frazeologice / 154
 - 3.3. Matricea discursului audiovizual / 156

Concluzii / 159

Bibliografie / 175

Index de nume / 201

Abstract / 209

Partea întâi

FRAZEOLOGIA CA REFLEX AL CULTURII

- Delimitări terminologice: „frazologie” sau „discurs repetat”
- Idiomaticitate. Figurativitate și noile tehnologii
- Motivație cognitivă sau motivație culturală a frazeologismelor
- Universalitate și specificitate culturală. Expresia imaginară *a făgădui marea cu sarea*

1. Delimitări terminologice: „frazologie” sau „discurs repetat”

În lingvistica românească, termenii de *frazologie*, respectiv, de *discurs repetat* corespund unei perspective duble de tratare a unităților stabile de cuvinte⁵. Dacă frazeologia, așa cum a fost teoretizată în tradiția lingvistică, ar corespunde punctului de vedere al limbii istorice, ca mod specific de a vorbi al unei comunități, discursul repetat, așa cum a fost teoretizat de Eugeniu Coșeriu, plasează discuția cu privire la acest subiect pe terenul vorbirii, în general⁶.

Pentru Theodor Hristea (1984: 134), termenul *frazologie* denumește atât disciplina, cât și obiectul acesteia, ansamblul sau totalitatea unităților frazeologice dintr-o limbă dată. Diferența dintre unitățile frazeologice și îmbinările libere de cuvinte derivă

⁵ Un excurs asupra terminologiei din domeniul frazeologiei l-am realizat în lucrarea noastră, *De gustibus disputandum... Frazeologia românească privitoare la alimentație*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011, capitolul „Terminologie și concepte frazeologice”, pp. 13-36.

⁶ Această distincție între limbă și vorbire corespunde viziunii coșeriene asupra limbajului la nivelul căruia lingvistul identifică trei planuri fundamentale: planul universal al vorbirii în general (independent de determinările istorice), planul istoric al limbilor și planul individual al discursului sau al «textului» (Coșeriu 2000: 236-237).

din stabilitatea sintactică a celor dintâi, care, consacrate de uz, sunt simțite ca unități distincte tocmai pentru că s-a realizat (într-o măsură mai mare sau mai mică) sudura elementelor care le alcătuiesc. Granițele dintre îmbinările libere de cuvinte și unitățile frazeologice, precum și cele dintre o unitate frazeologică și un cuvânt compus sunt fluide: în urma unei frecvente întrebuițări, o îmbinare liberă de cuvinte se poate transforma în unitate frazeologică, iar, la rândul ei, aceasta poate deveni, cu timpul, cuvânt compus tot printr-o folosire frecventă și îndelungată.

În *Stilistica limbii române*, Iorgu Iordan definește structurile frazeologice, numite în lucrare „izolări”, ca „formule fixe, create oarecum odată pentru totdeauna, care se transmit prin tradiție și se păstrează neschimbate, atât ca aspect formal, cât și ca însemnare”, motivând numirea „izolări” prin faptul că „elementele lor alcătuitoare și ele înseși se izolează de restul materialului lingvistic, în sensul că li se aplică un tratament aparte”. La aceste structuri „interesează exclusiv înțelesul, și acesta este unitar, întocmai ca la un cuvânt unic” (Iordan 1975: 209).

Un lucru esențial de care trebuie ținut seama este legătura frazeologismelor cu metafora. Stelian Dumistrăcel, în *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii*, găsea că „legătura metaforelor cu expresiile idiomatice se impune de la sine prin faptul că ele au aceeași funcție stilistică, expresivitatea, iar din punct de vedere logic, prin faptul că atât unele, cât și celelalte reprezintă un anumit sens (figurat)” (Dumistrăcel 1980: 124). Conotativitatea structurilor fixe se manifestă, în cele mai multe cazuri, la nivelul registrului familiar (Florescu 2007: 175).

Prin urmare, trăsăturile care pot fi considerate criterii de delimitare a unităților frazeologice ca unități ale limbii sunt stabilitatea (manifestată în frecvența ridicată de apariție în limbă), unitatea semantică (reflectată în lipsa corespondenței dintre sem-

nificația generală a structurii și cumulul semnificațiilor elementelor componente), existența unor fenomene morfosintactice și semantice particulare grupării (perturbarea sintactică și de flexiune, prezența unor arhaisme lexicale, semantice, sintactice, a elipsei sau a pleonasmului)⁷. Primele două caracteristici se află în interdependență: semnificația globală asociată grupării duce la repetarea acesteia, folosirea ei frecventă conducând la asigurarea stabilității (Boroianu 1974, I: 24).

Eugeniu Coșeriu plasează discuția privitoare la frazeologie pe un alt teritoriu decât au făcut-o autorii contribuțiilor lingvistice anterioare. Coșeriu răstoarnă principiul lui Ferdinand de Saussure, care considera limba ca unitate de măsură pentru toate manifestările limbajului, și ia ca bază vorbirea, ca măsură pentru manifestările limbajului.

Lingvistul include obiectul *frazeologiei* în categoria *discursului repetat* care reprezintă „tot ceea ce în vorbirea unei comunități se repetă într-o formă mai mult sau mai puțin identică sub formă de discurs deja făcut sau combinare mai mult sau mai puțin fixă, ca fragment, lung sau scurt a «ceea ce s-a spus deja»” (Coșeriu 2000: 258-259).

În viziunea lui Coșeriu, „un discurs concret poate fi analog adeseori unui tablou realizat, în parte ca [un] colaj; în tablou, pe lângă porțiuni executate cu tehnica pictorului care pictează, pot exista deopotrivă fragmente luate din alte tablouri, pictate de către alți pictori” (Coșeriu 2000: 259), observații reformulate astfel: „vorbirea este ca un fel de pictură cu colaj simultan, adică, în parte, este tehnică actuală și în parte sunt bucăți de vorbire deja

⁷ În GALR 2005, vol. I, pp. 575-576, sunt prezentate modificările la nivel lexico-semantic, sintactic și morfologic angrenate în cazul procesului de creare a locuțiunilor verbale.

existente și duse, ca să zicem așa, de tradiție, în toate aceste expresii, locuțiuni fixe, în proverbe, citate ș.a.m.d.” (Coșeriu 1994^a: 55). Fapte de limbă care aparțin discursului repetat sunt: citate, „repetarea unor fragmente de texte literare sau altele – cunoscute ca atare”, proverbe, locuțiuni fixe, wellerisme, adică „expresii introduse de (sau însoțite de) unele formule” și care „au pretenția că se referă la o reacție verbală a cuiva într-o anumită situație”, anumite sintagme, perifrazele lexicale, formule tradiționale de comparație, cu precizarea că ultimele trei forme enunțate ar putea constitui „un compartiment autonom al competenței idiomatice” (Coșeriu 2000: 259-262).

Urmărite din perspectiva funcționalității, formele discursului repetat, în concepția lui E. Coșeriu, se deosebesc prin faptul că elementele lor nu sunt lingvistic „structurabile”, fiindcă, în măsura în care sunt fixe, nu sunt substituibile („comutabile”); în consecință, nu participă în opoziții funcționale actuale (Coșeriu 2000: 259). Chiar dacă „ne jucăm, de multe ori cu aceste expresii, înțelegem că expresia nouă e aluzivă la cea veche” (Coșeriu 1994^a: 55-56). De asemenea, discursul repetat poate fi supus unor reguli de construcție care au încetat să mai fie actuale, poate să conțină forme neidentificabile (Coșeriu 2000: 260). Discursul repetat, în viziunea lui Eugeniu Coșeriu, este, așadar, obiectul studiului vorbirii (Coșeriu 1994^a: 62).

Valorificând observațiile lui Eugeniu Coșeriu referitoare la dimensiunea intersubiectivă a limbajului, văzut (mai ales) ca atribuire a eului către ceilalți (Coșeriu 1994^a: 52), și situându-se pe teritoriul unei lingvistici a vorbirii, Stelian Dumistrăcel asociază „enunțul aparținând discursului repetat” în primul rând funcției fatice, în accepția sa cea mai largă, de utilizare a limbajului ca mod de acțiune, în enunțuri convenționale, „auto-referențiale”, având ca finalitate sociabilitatea, legătura dintre

emițător și receptor (Dumistrăcel 2006^a: 27). Discursul repetat contribuie la instituirea unei „comuniuni fatice”, ale cărei manifestări textuale pot fi de factură manipulative, orientată, dincolo de instaurarea empatiei, spre seducerea și chiar incitarea directă a receptorului.

Analizând modificările intenționate, conștiente și ocazionale ale enunțurilor aparținând discursului repetat, din cadrul discursului jurnalistic din presa românească actuală, Stelian Dumistrăcel consideră că sunt o expresie a universalităților primare ale limbajului (creativitatea și alteritatea), iar, din perspectivă strict tehnică, se dovedesc a fi guvernate de regulile celor patru «figuri de construcție» semnalate drept solecisme de Quintilian, în *Institutio oratoria*, numite *adiectio* (adăugare), *detractio* (suprimare), *immutatio* (substituire) și *transmutatio* (permutarea; cf. Dumistrăcel 2006^a: 134-149). Universalitatea acestor „scheme” este probată de prezența lor, pornind de la nivelul sintaxei părților de vorbire și al topicii (fapte ce au constituit obiectul atenției lui Quintilian) până la modificarea structurilor narrative, studiate în *Rhétorique générale* de Grupul μ , precum și de Heinrich Plett, în lucrarea *Știința textului și analiza de text. Semiotică, lingvistică, retorică*, fenomenul constituind chiar elementul de la baza structurării exegezelor respective (Dumistrăcel 2006^b: 45-55). Pe linia concepției coșeriene despre o nouă lingvistică a vorbirii, Stelian Dumistrăcel a dat curs principiului potrivit căruia limba trebuie explicată din punctul de vedere al vorbirii și nu invers.

Se observă, așadar, în lingvistica românească, pe de o parte, o așezare a frazeologiei sub semnul limbii ca un mod istoric de a vorbi conform unei tradiții, iar, pe de altă parte, o plasare a acesteia, ca discurs repetat, pe terenul vorbirii, în general.

Respectiv, Noi credem în valorificarea cu rezultate semnificative a ambelor perspective de studiere a frazeologiei, după cum vom arăta în continuare.

2. Idiomaticitate. Figurativitate și noile tehnologii

Dacă privim frazeologia sub însemnul limbii ca un mod istoric de a vorbi conform unei tradiții, una dintre cele mai importante probleme este idiomaticitatea⁸. O unitate frazeologică, ca întreg, are un sens frazeologic, fiind alcătuită din cuvinte care au un sens lexical sau gramatical. Absența unei legături între sensul lexical al cuvintelor alcătuitoare și sensul frazeologic al expresiei e numită idiomaticitate (Burger 2007: 90). Unitatea de măsură a acestei fuziuni o reprezintă numărul de cuvinte care își păstrează, în interiorul expresiei, sensul lexical sau legătura cu acest sens. Dacă niciun element constituent nu trimite la sensul cu care este întrebuințat în afara expresiei, iar structura este opacă din punctul de vedere la construcției sensului, atunci avem de-a face cu o expresie total idiomatică; dacă măcar un element păstrează legătura cu sensul inițial, iar procesul de construcție a

⁸ Am dezvoltat mai pe larg problemele idiomaticității în articolul *Literal – nonliteral – figurativ. Reflecții asupra, unui corpus frazeologic românesc*, în vol. *Linguistic and Cultural Contacts in the Romanian Space – Romanian Linguistic and Cultural Contacts in the European Space*, proceedings, Iași, 16-18 September 2015, editori: Luminița Botoșineanu, Ofelia Ichim, Florin-Teodor Olariu, Roma, Aracne Editrice, Italia, 2016, pp. 215-226.

sensului frazeologic este transparent, atunci avem de-a face cu o expresie parțial idiomatică⁹.

În legătură directă cu idiomaticitatea se situează relația dintre sensul literal¹⁰ și sensul frazeologic¹¹ al unei structuri

⁹ O clasificare asemănătoare întâlnim atât la Gheorghe Colțun, cât și la Casia Zaharia. Gheorghe Colțun împarte expresiile, pentru care preferă denumirea de *frazeologism*, în *expresii idiomatice* și *expresii frazeologice* (Colțun 2000: 31), în timp ce Casia Zaharia le împarte, în lumina bibliografiei consultate, în *expresii total idiomatice*, în care elementele componente își pierd sensul propriu, dând naștere împreună unui sens nou, *expresii parțial idiomatice*, în care cel puțin un element component este folosit cu sensul propriu și *expresii neidiomatice* (Zaharia 2004: 127-128). Aceste clasificări se suprapun, parțial, și peste distincția între expresii și locuțiuni (expresive) propusă de Cristinel Munteanu (2007: 110-115), pentru care expresiile sunt acele frazeologisme al căror înțeles global nu are nici o legătură cu semnificațiile elementelor constituente, care, în urma unui transfer semantic de tip metaforic, ajută, toate, la formarea imaginii: *a tăia frunză la câini*, *a spăla putina*, *a da ortul popii*, *a-și arăta arama*, *a trage mâța de coadă*, *a bate apa în piuă*, *a căuta nod în papură* etc. Locuțiunile, pe de altă parte, sunt formate din cuvinte care mai păstrează legături de sens cu semnificația globală a construcției, și care sunt supuse, parțial (mai exact cu excepția verbului), unui transfer semantic de tip metonimic: *a da năvală*, *a se da de-a rostogolul*, *a băga în boală*, *a-i sta* (cuiva) *ceasul*, *a închide ochii* etc.

¹⁰ Ar fi mai corect să utilizăm sintagma *citirea literală a frazeologismului* decât *sensul literal*, însă vom utiliza în continuare structura *sens literal* pentru că a devenit uzuală în cercetarea frazeologică, referindu-se la sensul cuvintelor dintr-o expresie, luate individual (v. Burger 2007: 90).

¹¹ În locul sintagmei *sens frazeologic* întâlnim formulele *sens derivat*, *sens figurat*. Sensul frazeologic are avantajul că nu denotă nici mai

Restabile de cuvinte. Multă vreme, în teoria traducerii, și, prin urmare, și în lexicografie, accentul s-a pus pe înregistrarea sensului frazeologic, ignorându-se componenta literală a frazeologismului. Odată cu creșterea interesului pentru dezvoltarea tehnicilor de prelucrare a limbajului natural, s-a pus mai acut problema relației dintre sensul frazeologic, opac pentru recunoașterea automată, și componenta literală a structurilor stabile de cuvinte, singura, transparentă. Această relație este esențială în rezolvarea multor probleme legate de analiza și prelucrarea limbajului natural.

Faptul că sensul frazeologic al unei expresii pare să nu aibă legătură cu sensul literal este o trăsătură a idiomaticității supralicită mai ales în școală. Din ansamblul frazeologismelor, numărul celor cu o idiomaticitate totală, opace din punctul de vedere la construcției sensului, este redus. Așadar, o problemă importantă la care au încercat să răspundă studiile de semantică frazeologică este descrierea legăturii dintre cele două niveluri ale sensului, sensul frazeologic și sensul literal. Cu cât legătura este mai strânsă, cu atât structura este mai motivată.

Chestiunea motivării impune realizarea unor distincții importante. Este important de delimitat în ce măsură motivarea privește limbajul din punct de vedere sincron sau diacronic. De asemenea, trebuie răspuns la întrebarea dacă motivația este de interes doar pentru lingvist sau ține și de conștiința lingvistică a vorbitorilor, iar, în acest context, trebuie arătat cât de important este sensul literal în idiomaticitate.

mult, nici mai puțin decât ‘sensul frazeologismului’, spre deosebire de celelalte două care sugerează o anumită legătură (istorică) cu sensul literal.

Teoriile cognitive ale metaforei reflectate și la nivelul frazeologiei își asumă numai componenta sincronică a motivării (Lakoff, Johnson 1980), considerându-se că informațiile istorice nu sunt relevante într-o măsură clară în vorbire.

Pentru A.N. Baronov și D. Dobrovol'skij (1996: 414-428), sensul frazeologic (sensul actual) se naște de o manieră cvasi-istorică (adică apare ca urmare a încercării noastre de a ne imagina cum se naște sensul din componentele sale. Motivarea sincronică a expresiilor reprezintă o „reconstrucție” a procedurilor cognitive implicate în cunoașterea paradigmatică a nașterii expresiilor.

D. Dobrovol'skij și E. Piirainen (2005: 82) explicitează problema mai pe larg. Autorii consideră că descrierea etimologică ar trebui văzută ca o parte constituantă a motivației. Mai mult, autorii merg un pas mai departe și includ adevărul etimologic în descrierea semantică. Acești autori folosesc triada literal – nonliteral – figurativ, dând o accepție nouă figurativității: o relație este figurativă doar dacă aceasta conține o componentă imagistică. Astfel, imaginea pe care se fundamentează o structură lingvistică fixă este un element care aparține planului conținutului unității figurative. Această componentă a imaginii poate fi definită ca structura conceptuală care asigură medierea între sensul literal și cel frazeologic; prin urmare, sensul frazeologic conține urme ale sensului literal moștenit. Se consideră, astfel, că descrierea etimologică a frazeologismului ar trebui să fie privită ca parte componentă a motivării sale, fiind inclusă în descrierea semantică a acestuia. Se vorbește chiar despre o „memorie etimologică” a unității frazeologice care determină comportamentul său în discurs.

În *Lexic românesc. Cuvinte, metafore, expresii*, lingvistul român Stelian Dumistrăcel stabilește o tipologie a idiotismelor, diferențiind *expresiile imaginare*, ce au luat naștere ca figuri de stil propriu-zise, de *expresiile copii ale realității*, care au repre-